

Kapitola 4 Sametová revoluce. Příčiny a průběh pádu komunistické moci¹

Stanislav Balík

Známky blížícího se kolapsu komunistického panství bylo možné pozorovat od poloviny osmdesátých let. V červenci 1985 se uskutečnila velká katolická pouť na Velehradě, místě spojeném s počátky české a moravské kultury a křesťanství. Ačkoli se komunistické orgány snažily pouť znemožnit, či alespoň maximálně omezit, neměly už k tomu dostatek síly a autority. Z poutě se stalo největší protirežimní shromáždění za dobu komunistické vlády, jehož se zúčastnilo až dvě stě tisíc lidí, z nichž cca dvě třetiny představovali mladí lidé. Zvláště jejich účast byla pro režim prohrá - šlo o popření komunistických lícení církve jako záležitosti pár starých lidí (srov. např. Cuhra 2001: 168-174, Halas 2004: 625-626).

O necelý rok později se vyjevila nefunkčnost dosavadních mocenských a informačních kanálů při nezvládnutí reakce na katastrofu jaderné elektrárny v Černobylu v dubnu 1986. KSČ absurdně (z ideologických důvodů) odmítala informovat veřejnost o aktuálních hrozbách, neboť by tím přiznala nedokonalost sovětského jaderného zařízení - a to i za cenu, že přímo ohrozila československé obyvatelstvo.

To se již v SSSR hlásila o slovo perestrojková fáze komunistického hnutí, spojená s příchodem Michaila S. Gorbačova na post generálního tajemníka ÚV KSSS v březnu 1985. Ta se začala projevat mj. zmírňováním tlaku na disidentské kruhy, což se promítalo do čím dál častějších opozičních projevů, nejprve na kulturním poli a následně i občanského rázu. Proměna celého komunistického bloku, spojená s fenomény perestrojky a glasnosti,

¹ Části kapitoly jsou přepracovanou verzí textů Balík 2015 a Balík, Holzer, Kopecěk 2003.

přítom pro KSČ znamenala spíše komplikaci. XVII. sjezd KSČ v březnu 1986 totiž perestrojku ve skutečnosti ignoroval a pokusil se konzervovat daný stav. Vedení KSČ se dostalo do bezvýchodné situace. Personálně se od začátku normalizační fáze téměř nezměnilo, přičemž po necelá dvě předchozí desetiletí hlavní složku jeho identity představovala bezpodmínečná poslušnost Moskvě. Provádět perestrojku a glasnost (moskevský vzor) by však znamenalo popřít vlastní politiku minulých let (k diskusím a vývoji v nejvyšších orgánech KSČ srov. Štefek 2014: 71–142). Proto se léta 1985/1986–1989 nesla ve znamení opatrného lavírování, jež byla faktickým vypovězením respektu Moskvě, dosavadní podstatě československého komunismu. Ve strukturách KSČ to vedlo k prohloubení rozporu mezi vedením („starými“), které se cítilo ohroženo vizí změn, a mladší – nepočatnou – technokratickou generací funkcionářů, jejichž zájmem bylo nalézt takovou variantu dalšího vývoje, která by i v situaci ztráty mocenského monopolu umožnila zachování jejich individuálních pozic.

Latentní konflikt uvnitř strany mezi pragmaticky orientovaným křídlem, ochotným přistoupit na jisté reformy např. v ekonomice, a ideologicky ortodoxním proudem, odmítajícím tuto možnost jako začátek procesů, které by vedly k postupné demontáži monopolu KSČ, do listopadu 1989 nevykrytalizoval v otevřené střetnutí. Některé kroky, např. vystřídání Gustáva Husáka ve funkci generálního tajemníka ÚV KSČ Miloušem Jakešem, odchod ideologa Vasilu Biľaka z ÚV KSČ či novela zákona o volbách do Federálního shromáždění, umožňující větší množství kandidátů na jeden mandát, to vše již není možno hodnotit jako adekvátní reakci na události, nýbrž spíše symptom pokulhávání majoritní části stranických elit za vývojem a křečovitě úsilí zachránit alespoň minimum moci. KSČ tak v druhé polovině 80. let vykazovala řadu známek vnitřního rozkladu. Ztráta patronského dohledu ze strany SSSR vystavila vedení KSČ do nové, historicky nepoznané situace. Otrěs politického monopolu na konci 80. let byl v KSČ provázen hlubokou deziluzí a nemilosrdným kontaktem s realitou.

V Československu jsme tak svědky víceméně klasické situace pro konec totalitního režimu: státostrana byla rozdělena na dvě křídla, reformní a konzervativní, zároveň se aktivizovala neofiki-

ciální opoziční scéna, a to jak disidentské kruhy (Palouš 1993), tak stále širší vrstvy společnosti. Nicméně Československo se od většiny východoevropských zemí lišilo tím, že reformní komunistický proud neměl dostatečnou sílu, a především postrádal silné postavy ve svém čele (srov. Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 592–593). Od Polska či Maďarska se dále Československo lišilo faktickou bezvýznamností opozice – jakkoli byla stále aktivnější, její početní stavy zůstávaly výrazně nízké. Známost opozičních předáků, včetně Václava Havla, byla v širší společnosti minimální.

Co se vztahu společnosti a politiky týče, nesl se konec osmdesátých let ve znamení eroze „společenské smlouvy“ (viz předchozí kapitolu), způsobené nevhodnou strukturou ekonomiky. Režim přestával být schopen naplnit rostoucí konzumní očekávání obyvatel. Tato očekávání, dostatečně naplňovaná ještě v sedmdesátých letech, byla v dalším desetiletí posilňována patrným růstem sociálního standardu v západní Evropě, obzvláště citlivě občany posuzovaným při srovnávání se sousedními zeměmi – Rakouskem a SRN.²

Od roku 1988 se postupně měnila podoba a strategie opozičních protirežimních proudů. Začaly vznikat nové organizace, ve směs se základem v mladé generaci. Ve srovnání se staršími organizacemi přetrvával důraz na obranu lidských a občanských práv, nicméně poprvé se objevuje *sensu stricto* politická argumentace, směřující ke změně režimu.

Symbolem závěru komunistického panství se stalo petiční hnutí – ať už šlo o největší petiční akci, kterou podpořilo přes půl milionu lidí, v níž na konci roku 1987 žádal moravský katolík Augustin Navrátil náboženskou svobodu; či o petici Několik vět sepsanou Chartou 77 v červnu 1989 žádající propuštění politických vězňů a umožnění vzniku nezávislých hnutí, odborů a spolků (cca čtyřicet tisíc signatářů – což ale stále představovalo marginální podporu) (srov. Balík, Hanuš 2007: 60; Otáhal 1999). Přes to přese všechno sílicím opozičním projevům scházela až do listo-

² Lze to doložit i dobovými výzkumy veřejného mínění; podle jednoho z nich dokonce více než polovina členů i funkcionářů KSČ nedůvěřovala stranickému a státnímu vedení (srov. Vaněk 1994: 22–24).

padu 1989 společná organizační a politická platforma stejně jako protirežimní strategie (Měchýř 1999: 60–63; Suk 1997a: 9–11).

Běh událostí a změnu společenské atmosféry nakonec urychlily události zahraniční – rychlý rozklad komunistických režimů v Polsku (srov. např. Dudek 2002: 32–80), Maďarsku a NDR (Vykoukal, Litera, Tejchman 2000: 706–708). Klíčovou se ukázala masivní vlna východních Němců, prchajících do SRN, která zasáhla i Československo (konkrétně velvyslanectví SRN v Praze). Jednalo se nepochybně o důležitý moment s vlivem na změnu společenské atmosféry (Tůma 1999: 163).³

LISTOPADOVÉ UDÁLOSTI

Československo bylo ve středoevropském prostoru zajímavým příkladem země, v němž časově splývaly dvě etapy přechodu k demokracii – liberalizace a demokratizace.⁴ Jinými slovy – změně režimu nepředcházela žádná fáze významnějšího cíleného uvolňování. Výše zmíněné procesy byly daleko spíše znakem slábnutí starého režimu. V případě Československa lze přesto hovořit o úspěšném přechodu k demokracii; výsledkem se stala demokracie se zárukami. Jak vlastně celý proces probíhal?

Hodně obecně řečeno – náhle a rychle. Zatímco v polovině listopadu 1989 představovalo Československo izolovaný nereformovaný ostrov ve střední Evropě, stačilo několik málo dnů, aby se tuzemský komunistický režim vnitřně zhroutil, vzdal moci. Rychlost jeho kapitulace, stejně jako rychlost emancipace společnosti připomíná pád domina.

Spouštěcím momentem se stalo policejní potlačení oficiální (povolené) studentské demonstrace v Praze 17. listopadu 1989

³ Pro rozklad komunistického bloku srov. dále např. Durman 1998, pro československé mocenské reálie Suk 2004: 22–27, Vaněk 2006: 324–327.

⁴ Liberalizace představuje počáteční etapu přechodu, v němž probíhají procesy typu otevření, přeformulování či přestavby, jež otvírají dosud politicky uzavřený prostor reformám. Jejím výrazným průvodním jevem je nestabilita. Na úspěšnou liberalizaci navazuje druhá fáze – demokratizace. Během ní dojde k budování demokratických institucí a prosazení demokratických pravidel hry (srov. Przeworski 1992, Dvořáková, Kunc 1994: 90).

pořádané k padesátému výročí smrti studenta Jana Opletala, oběti nacistické perzekuce. Nešlo přitom o první podobný tvrdý policejní zákrok – první lze datovat do srpna 1988, další do ledna 1989. Stejně jako tehdy i 17. listopadu 1989 bylo mnoho demonstrujících studentů policií zbito. Zřejmě klíčovým rozdílem vedoucím k masové mobilizaci veřejnosti se stala fáma o údajném zabití jednoho studenta. Režim ji sice za dva dny vyvrátil, nicméně i tak byl její psychologický dopad mimořádný.⁵ Pobouření ze zásahu vedlo studenty k vyhlášení protestní stávky, k níž se vzápětí připojili i herci pražských divadel. Na vlně masových spontánních protestů vzniklo 19. listopadu 1989 Občanské fórum (OF), jehož ústřední postavou se stal disident Václav Havel. Do OF se záhy začlenily jak dosavadní opoziční iniciativy, tak řada lidí mimo disidentský okruh. Organizace OF byla silně decentralizovaná – místní občanská fóra vznikala i v malých obcích, v továrnách a úřadech, nicméně jejich vztah k centru, resp. vztah centra k nim byl minimální. Prakticky současně s OF vznikla na Slovensku „sesterská“ Veřejnost proti násilí (VPN). Začaly se konat statisícové demonstrace – nejprve pouze v Praze, posléze i v dalších velkých městech. Jejich vyvrcholením byla úspěšná dvouhodinová generální stávka 27. listopadu 1989, která potvrdila, že OF disponuje podporou veřejnosti (blíže srov. např. Suk 2003: 73–92). Atmosféra listopadových demonstrací v sobě obsahovala cosi z karnevalu (srov. Kenney 2003).

Každopádně listopadové události 1989 se nesly v duchu společenství studentů a herců – neboli inteligence a umělců. Jde o dvě sociální skupiny s privilegovaným postavením v české národní obci již od časů národního obrození – a v tomto případě

⁵ Okolo událostí 17. listopadu se rychle vynořila celá řada otázek a domněnek, z nichž některé se pravděpodobně již nepodaří bez pochyb zodpovědět. K nejdiskutovanějším patřila nejistota ohledně toho, kdo byl původcem případu k brutálnějšímu postupu vůči demonstrantům na Národní třídě a zda se nejednalo o účelovou snahu diskreditovat některé komunistické funkcionáře. Podle jedné z interpretací mělo jít o pokus odstavit dosavadní vedení KSČ a dosadit místo něj nové, jednoznačně perestrojkově orientované. Gorbačovovo vedení či potažmo sovětská tajná policie (KGB) přitom měly dát k akci svůj souhlas. Žádnou z „teorií spiknutí“ se nicméně nepodařilo hodnověrně doložit (Bartuška 1990: 241–248).

šlo o první ze zajímavých protnutí přítomnosti a historie národní obce v tzv. sametové revoluci. Nešlo však o výhradní spojenectví, OF se podařilo oslovit i dělníky, v čemž sehráli významnou roli pozdější ministři Petr Miller (kovář) a Valtr Komárek (prognostik s renomé respektovaného ekonoma).

PÁD VÝKONNÉ MOCI

Když ve svém zakládajícím provolání z 19. listopadu 1989 požadovalo OF odstoupení osmi zvláště zkompromitovaných komunistických představitelů, byl mezi nimi jen jediný představitel vlády (srov. Suk 1997a: 1). Přinejmenším zpočátku tak OF o převzetí výkonné moci neusilovalo. První fáze se soustředila nikoli na změnu vlády, ale na nijak blíže nespecifikované změny uvnitř Komunistické strany Československa. Československá opozice nebyla na převzetí moci vůbec připravena, neměla nachystány scénáře jednání a postupu.

Dominantní strategií se stal dialog – ovšem dialog mezi vágně definovanou mocí a podobně vágně definovanou opozicí; dialog bez předem jasného směru. Mluvčím opozice se stalo OF, reprezentantem státní moci se s jistou prodlevou stal federální premiér a zástupce reformních sil v KSČ Ladislav Adamec. Ovšem stal se jím nikoli jako stranický, ale jako státní představitel, poté co bylo zřejmé, že stávající faktický držitel moci – vedení KSČ – k němu obdobnému není ani ochotný, ani schopný. Ztráta „vůle k moci“ byla zřetelná nejpozději od chvíle, kdy skončila fiaskem snaha použít sílu – paramilitární stranickou složku Lidové milice.⁶ V týchž dnech vypověděly vládnoucím silám poslušnost i masové sdělovací prostředky – státem kontrolovaná televize, rozhlas, noviny, což ve výsledku napomohlo rozšíření protestů do mimopražských oblastí. Rozpadat se začala i Národní fronta, „sjednocující“ orgán všech dosud povolených stran a masových organizací (srov. *Poslední hurá* 1992: 70, Otáhal 1994: 110, Cysa-

⁶ Jednotky byly povolány z regionů do Prahy, kde měly pomoci policii se zklidněním situace. Část milicionářů ale do Prahy vůbec neodjela, celou akci pak po dvou dnech zastavil M. Jakeš.

řová 1999: 297–307). KSC nepomohla ani mezihra v podobě výměny generálního tajemníka, jímž se na několik týdnů stal neznámý a nevýrazný Karel Urbánek.

Ve chvíli Adamcova převzetí iniciativy fakticky skončila kdysi reálná, později jen proklamovaná a dlouho respektovaná vedoucí úloha KSC ve státě a společnosti a vývoj se přesunul na „hřiště“ budoucího ústavního demokratického politického systému.

Silným symbolickým momentem se stala zmíněná úspěšná generální stávka (zúčastnilo se jí 75 % občanů – srov. Suk 1997b: 84). Jí končí první několikadenní fáze vzednutí mas a nadchází čas kabinetních jednání. Vedení OF se v následujících jednáních s Adamcem soustředila pouze na vizi kontroly moci, nemělo zájem na ní participovat. L. Adamec tak měl volnou ruku při sestavení nové vlády. Vláda, jmenovaná 3. prosince 1989, známá jako „15 + 5“ sestávala z patnácti komunistů a pěti nekomunistů. Přestože vznikla na půdorysu dohody s OF, veřejnost ji spontánně po obnově velkých demonstrací odmítla. Teprve v té chvíli změnilo OF svou strategii a odhodlalo se na vládu přímo participovat. Silně působil hlas ekonomů z Prognostického ústavu Československé akademie věd (zvláště Václava Klause), kteří pragmatiky pochopili, že zaujetím míst v exekutivě mohou ovlivňovat běh událostí více než vnější kontrolou. V reakci na to Adamec rezignoval (Suk 2003: 58). K rezignaci premiéra tak došlo ve srovnání se zahraničím nebývale rychle. Timothy Garton Ash trefně poznamenal, že to, co v Polsku trvalo deset let, v Maďarsku deset měsíců, ve východním Německu deset týdnů, nastalo v Československu po deseti dnech (Garton Ash 1993).

Z jednání mezi rezignujícím Adamcem a OF vzešel návrh na osobu nového federálního premiéra, jímž se stal Marián Čalfa, člen KSC a do listopadu 1989 ministr pro legislativu, jenž ještě v polovině roku 1989 garantoval ve vládě přípravu represivnějšího tiskového zákona. Jeho vláda jmenovaná 10. prosince 1989 měla jeden hlavní cíl – dovést zemi k svobodným volbám. OF v ní získalo silné pozice zejména v ekonomických resortech, nekomunisté ovšem obsadili také post prvního místopředsedy vlády, ministerstvo zahraničí a ministerstvo práce a sociálních věcí. Při prvním pohledu na stranickou příslušnost sice poměr sil

ve vládě nezajišťoval OF převahu - z členů vlády bylo 10 komunistů, 2 z Československé strany socialistické, 2 z Československé strany lidové a 7 nestraníků (nominovaných OF a VPN) (Fiala, Holzer, Mareš, Pšeja 1999: 95). U některých komunistů nicméně stranická příslušnost byla pouze reziduem minulosti a reálně ji již nereprezentovali. Každopádně šlo o první vládu od února 1948 (či dokonce května 1946), v níž neměli komunisté nominální či faktickou většinu.

Naopak o jisté politické naivitě představitelů OF lze hovořit z hlediska obsazení silových resortů - obrany a vnitra, které přitom měly s ohledem na (stále nedokončenou) změnu režimu kardinální důležitost. Působení komunisty generála Miroslava Vacka, předchozího náčelníka generálního štábu Československé lidové armády (ministrem byl na nevysvětlené přání Václava Havla i po volbách 1990, a to do října 1990), ve funkci ministra obrany zřejmě nemělo pro bezpečnost země důsledky. Mnohem závažnějším problémem se ukázal resort vnitra. Až do konce prosince 1989 bylo jeho řízení kolektivní. Poté se řízení resortu ujal Richard Sacher, kterého na tento post preferoval V. Havel. V praxi ovšem tento model vedl ke stavu přechodného bezvládí v resortu, kterého využili především reprezentanti tajné policie ke skartaci ohromného množství materiálů „živých spisů“ dosvědčujících práci tajných agentů (Suk 2003: 356-360).

K dalšímu v zásadě naivnímu kroku došlo ještě před jmenováním Čalfovy vlády, jemuž formálně předcházelo polskou zkušeností inspirované jednání u „kulatého stolu“, které iniciovala KSČ za účasti Národní fronty, jejích politických stran, OF a VPN. Jakkoli měla jednání na výsledek složení nové vlády minimální vliv, pomohla legitimizovat KSČ jako jednoho z rozhodujících akterů (pro průběh jednání u „kulatého stolu“ i sestavování vlády srov. Hanzel 1990: 295-380). Pro budoucnost to fakticky ztížilo (zne-možnilo) možnost zákazu komunistické strany, v dané době silně diskutovanou. Každopádně československý „kulatý stůl“ nepředstavoval v žádném případě analogii ke stejně pojmenovaným polským a maďarským jednáním.

Zajímavá je ostatně samotná postava premiéra - do jeho jmenování si promítal své naděje na udržení vlivu L. Adamec; OF

v Čalfovi spatřovalo provizorní řešení. Nakonec z něj jednoznačně nejvíce „vytěžil“ Václav Havel, který s tímto technologem moci před svou první prezidentskou volbou uzavřel blízké spojení, které přečkalo i první svobodné volby 1990, takže Čalfa v čele vlády vydržel až do voleb v roce 1992. Čalfa je také symbolem celé koncepce právní kontinuity, jíž se ostatně vyznačovala strategie OF jako celku. Přihlášení se k právní kontinuitě usnadnilo samotné předání moci, nicméně fakticky zabránilo potrestání naprosté většiny komunistických zločinů a zločinců, neboť většina z nich jednala v rámci tzv. socialistické zákonnosti, kdy se řídili sice nelegitimními, ale legálními předpisy. Stejně tak odmítnutí rozsáhlejšího trestání – jeden z důvodů pro označení „sametová revoluce“ – se stalo důležitou charakteristikou samotného zvratu.

PREZIDENT

Rok 1989 zajímavým způsobem propojil nejnovější české dějiny s těmi pradávnými. Šlo až o jakousi časovou smyčku, která se uzavřela v samotném závěru roku 1989 při volbě nového prezidenta republiky. Již mnoho autorů poukázalo na výjimečnou pozici prezidenta v československém/českém politickém systému (viz např. Šimíček 2008, Novák, Brunclík 2008 apod.). Jakkoli od vzniku republiky v roce 1918 nebyl prezident hlavním představitelům výkonné moci a neměl v pravém slova smyslu politickou moc, vždy disponoval rozsáhlým politickým vlivem, který dalece přesahoval ústavní vymezení jeho pravomocí.

Je jistě zajímavou otázkou, kde jsou kořeny tohoto stavu. Jednoduše se odkazuje na pozici prvního československého prezidenta („Osvoboditele“) Tomáše Garrigua Masaryka (prezidentem 1918–1935), který vdechl úřadu zvláštní esprit. Nicméně ani jeho výjimečná osobnost nevysvětlí tak hluboké zakotvení představy o důležitosti prezidentského úřadu. Byl to koneckonců právě Masaryk, který navázal na něco hlubšího – na touhu českého národa po spravedlivém a dobrém králi, kterého kdysi spatřoval v dlouho vládnoucím a dobrém králi, kterého kdysi spatřoval v dlouho vládnoucím a dobrém králi, kterého kdysi spatřoval 1848–1916) a který jeho naděje tak bolestně zklamal (tím, že ne-

naplnil sny o korunovaci českým králem, o poskytnutí maximální možné samostatnosti českým zemím apod.). V odkazu na tradici samostatného českého knížectví a království se T. G. Masaryk usadil na Pražském hradě, dávném sídle českých knížat a králů. Po celé století od vzniku republiky je Pražský královský hrad samozřejmým sídlem českých/československých prezidentů. Jako v jedné z šesti evropských republik⁷ sídlí prezident v někdejší královském sídle, jež je v českém případě nejstarším kontinuálně fungujícím sídlem hlavy státu na světě.

Význam, jaký československá společnost přikládala institutu prezidenta, lze doložit i tím, že v Československu jako v jediné komunistické zemi střední a východní Evropy nebyl tento post – ani dočasně – zrušen. Naopak, nejmocnější muž režimu – hlava ÚV KSČ – měl většinou potřebu definitivně legitimizovat své postavení i tím, že se nechal zvolit prezidentem republiky.

Ve vztahu k událostem roku 1989 je ale důležitější ještě jeden rozměr spojený s Pražským hradem. V českých dějinách býval jakýkoli mocenský převrat dokonán teprve tehdy, když dobyl vyzyvatel Pražský hrad a nejprve (do začátku 13. století) usedl na kamenný stolec v areálu hradu, později když byl korunován králem ve svatovítské katedrále stojící několik metrů od místa někdejšího stolce. I komunistický převrat byl dokonán až v červnu 1948, kdy byl předseda KSČ Klement Gottwald zvolen na Hradě prezidentem a zúčastnil se slavnostního Te Deum ve svatovítské katedrále. Nejinak tomu bylo v roce 1989.

Završením sametové revoluce a stvrzením přechodu k demokracii se proto nestaly parlamentní volby (jako v Polsku či Maďarsku), ale volba nového prezidenta. Poslední komunistický prezident Gustáv Husák rezignoval 10. prosince 1989, několik hodin poté, co jmenoval Čalfovu novou vládu. V té době ještě nebylo jasné, kdo se stane jeho nástupcem. Komunisté se pokusili o přímou volbu, v níž by bývalý premiér Ladislav Adamec měl velké šance na výhru, jak dokládá průzkum veřejného mínění z prosince 1989 (Suk 2003: 200). Nicméně k tomu nedošlo, naopak převládla touha mít nového prezidenta ještě před začát-

⁷ Česká republika, Itálie, Portugalsko, Rakousko, Rumunsko, Rusko.

kem nového roku (což mimochodem odporovalo platné ústavě). I proto zůstala volba prezidenta v rukou parlamentu. V tu chvíli bylo ale nutné vyřešit „problém parlament“ – volitelský sbor potenciálního nového nekomunistického prezidenta byl totiž složen ze členů a příznivců (formálně nestraníků či loajálních členů satelitních nekomunistických stran) KSČ zvolených v roce 1986. Právě v tu chvíli se zrodil již zmíněný fenomén Čalfa, kdy nový premiér přesvědčil všechny poslance, aby volili novým prezidentem hlavní postavu odporu proti komunistickému režimu, disidenta V. Havla.

Dne 29. prosince 1989 byl V. Havel ve veřejném parlamentním hlasování na Pražském hradě jednomyslně zvolen prezidentem (Fiala, Holzer, Mareš, Pšejca 1999: 99). Tímto okamžikem se symbolicky uzavírá samotný pád komunistického režimu – prezidentem republiky byl zvolen ten, koho ještě sedm měsíců předtím stát z politických důvodů věznil. Šlo i o symbolické ponížení komunistické strany, kdy v přímém televizním přenosu úplně všichni její poslanci jednomyslně hlasovali pro Havlovu volbu. Havel se posléze pozdravil se svými příznivci na hradním nádvoří na místě někdejšího kamenného stolce a zúčastnil se liturgie Te Deum ve svatovítské katedrále. Dějinný kruh se uzavřel, změna byla dokonána.

ZASTUPITELSKÉ ORGÁNY

Součástí tradice české/československé politiky je faktická ignorance parlamentu v krizových okamžicích. Bylo tomu tak v roce 1938, 1939, 1945, 1948, 1968, stejně jako 1989. Na parlament se pozornost zčásti upřela ve chvíli prezidentské volby, resp. spíše až po ní. Na konci roku 1989 byl schválen zákon umožňující koptaci nových poslanců parlamentních těles na místo poslanců, kteří na svůj mandát rezignovali. V lednu 1990 pak byl přijat ústavní zákon, který umožňoval poslance přímo odvolávat a koptovat jiné, mohlo se to ale uplatnit jen do konce března 1990. Rovněž došlo ke zkrácení funkčního období parlamentu vzešlého z voleb 1986, současně byl změněn poslanecký mandát na volný. Uprázdňené mandáty se tedy neobsazovaly na základě voleb, ale na základě návrhů politických sil (včetně KSČ) (Suk 2003:

283–290). Šlo o jeden z podstatných rysů první etapy popřevratového období. Otázka voleb byla odsunuta do pozadí, odehrály se až v červnu 1990, tedy více než půl roku od listopadových událostí a téměř půl roku od zvolení V. Havla prezidentem. Volby se tak nestaly okamžikem rozhodnutí, ale spíše zpětné ratifikace.

Institut kooptací (jež se dotkly poloviny poslanců), sám o sobě problematický a obhajitelný snad jen pro nezbytně krátké období, tak zformoval zákonodárnou moc, která schválila v legislativní rovině první nejzákladnější změny nedemokratické podstaty československého politického režimu (srov. Gerloch, Hřebejk, Zoubek 1999: 41–43).

Výše zmíněný ústavní zákon o kooptacích byl uplatněn i v oblasti místní správy – v tzv. národních výborech, které reprezentovaly veřejnou moc v obcích a regionech. Jeho prostřednictvím byli z národních výborů odvoláni nejvíce zkompromitovaní poslanci a kooptováni představitelé nekomunistické opozice. To se ale ve větší míře dotklo pouze větších měst. K zásadní personální obměně pak došlo až po komunálních volbách, které proběhly v listopadu 1990, kdy také vstoupila v život obnovená demokratická územní samospráva. Znamená to ale také, že obce a města byla po dobu celého roku od změny režimu pod nadvládou někdejších exponentů komunistické moci (Balík 2009: 57–58).

SAMETOVÁ REVOLUCE?

Podoba pádu československého komunistického režimu byla ovlivněna řadou okolností. Nebyla na něj nachystána výrazná ovlivněná skupina uvnitř komunistické strany, která by jen česoudržná skupina uvnitř komunistické strany, která by jen čekala na příležitost, až odejde stará skupina z vedení; stejně jako neexistovala připravená opoziční skupina. Absence zformované skupiny mladých technokratů uvnitř komunistické strany později způsobila, že se KSČM vyvíjela odlišně od ostatních středoevropských komunistických stran a že nakonec skončila na levém okraji politického spektra a neparticipovala na exekutivě. Malý počet opozičních aktivistů vedl k tomu, že nová demokratická garnitura měla až zoufale málo odborníků schopných podílet se na výkonu moci. Musela tak z velké části spoléhat na (mnohdy

nepřipravené) lidi nejen z šedé zóny, ale i na někdejší komunistické kádry.

Pokud něčím ztratil komunistický režim svou legitimitu ve společnosti, nebylo to selhávání v naplňování cílů společenské rovnosti či (ne)spravedlnosti, nebyla to otázka kolaborace s komunistickou tajnou policií, ale byla to ekonomická nevykonnost (srov. Turek 1995: 47). To rovněž ozřejmuje, proč nebyla tajná policie, její proměna a zachování jejích archivů v popředí zájmů nových vládců. Ačkoli si veřejnost zpočátku potrestání přinejmenším příslušníků StB přála, V. Havel a další noví mocní k tomu nevytvořili podmínky.

To vysvětluje, proč leckteré kroky napravující staré křivdy nebyly podniknuty hned v počátku. A je to jedno z vysvětlení pro nejprve velebenou, později tolik kritizovanou sametovost přeratu. Jinak se chová společnost odstraňující politický režim z důvodu útisku a všeobecně pociťovaného teroru či nespravedlnosti, jinak pak v případě, kdy jí jde v zásadě o změny fungování ekonomiky.

Ve chvíli, kdy pak změny politického režimu, resp. celého společenského uspořádání nenaplnily hned očekávání části obyvatel, přišla deziluze, která v zásadě přetrvává – podle průzkumů politopadový vývoj nenaplnil očekávání nadpoloviční části veřejnosti (srov. např. ČTK 2014).

SHRNUTÍ

Pád komunistického režimu v Československu a přechod k demokracii by neměl být potvrzením iluze, že komunismus představoval v moderní české historii pouhé dějinné vyšínutí, náhodný paradox, dočasné vychýlení z přirozeného směřování ryze prozápadní české společnosti. V uplynulých letech spatřila světlo světa řada společenskovědních rozborů fungování, znaků a charakteristik českého komunismu či paměti o něm (Mayer 2009); nicméně debata o jeho vzniku, nastolení a stupni úspěchu (srov. např. Balík, Holzer 2005; Holzer 2009) spíše absentuje. Výrazné postavení komunistického hnutí v české politice 20. století totiž nebylo dějinnou anomálií. Jednalo se naopak o jeden z jejích výsostných znaků.

Při jeho analýze nelze než respektovat potenciál české levice, jež se historicky jeví dominantnějším a dynamičtějším hybatelem české politiky v porovnání s českou pravicí (viz výraznou podporu levice již v prvních všeobecných volbách 1907 a 1911 v době rakousko-uherské monarchie). To s sebou ovšem nese také určitý náhled na samotnou politiku: v českém prostředí se neprosadilo „technické“ pojetí vnímající politiku jako sféru určenou pro střetávání a hledání kompromisu mezi jednotlivými svobodně vyjadřovanými názory, nýbrž spíše moralizující pojetí pojímající ji jako kolbiště pro tažení za spravedlnost.

V 19. století bojoval český národ proti Habsburkům, v první polovině 20. století československá demokracie proti Němcům a v celém 20. století český proletariát proti buržoazii. Jinak řečeno, česká levice na jedné straně opakovaně prokázala pozoruhodnou důvěru v progresivní vize politické budoucnosti, jež již po více než půldruhé století v západním politickém myšlení nejlépe reprezentuje marxismus; na straně druhé zároveň projevila i občasnou schopnost kritické sebereflexe po praktické zkušenosti s metodami jejich nastolování (Reiman 2000). Po druhé světové válce každopádně čeští komunisté nemuseli bojovat o moc, tu již levice dávno měla. A odtud také zbožnění šedesátých let především v kulturním diskurzu, považujícím toto období za skutečná zlatá léta. Obecně se vůbec jeví podíl české kulturní obce na procesu formování moderního českého národního života i na budování samostatného státu ve všech etapách jeho geneze jako nepřehlédnutelný, ba určující (Kusák 1998). Ne státník, ne vojevůdce, ne obchodník, nýbrž spisovatel je tím skutečným svědomím českého národa.

Nabízí se až teze, zda se onen proslulý a od druhé poloviny 19. století českými intelektuály hledaný „smysl“ české historie naplnil právě v období komunismu. A to jak v rovině čtyřicet let trvajících pokusu o naplnění komunistického ideálu beztřídní společnosti, tak v tom smyslu, že i ono antikomunistické hnutí, jež z onoho období nesvobody vzešlo, pojalo politiku nikoli jako střet zájmů, ale opět jako boj dobra se zlem, střet se zjevně morálním rozměrem. Soudobá situace logicky vyžadovala svébytnou argumentaci, svébytné nástroje i svébytně stavěné osobnosti; to

vše opoziční chartistické hnutí (či přinejmenším jeho významná část), symbolizované především osobou V. Havla, naplnilo měrou vrchovatou. Potíž je pak v tom, že „totální morální nasazení“, plynoucí z extrémní situace, v níž se čeští disidenti nacházeli, jejich „nepolitická politika“, to vše muselo po pádu komunismu ztratit svou legitimitu; jejich sny a touhy tak byly paradoxně namířeny k dosažení stavu, v němž měly ztratit svou moc a půvab. V tom spočívá jeden z kořenů zklamání části české společnosti z listopadu, pocit „ukradenosti“ listopadové revoluce. Tento pocit pak mají přes všechny pozitivní změny, které listopad přinesl – nebývalé rozšíření svobodné sféry, výrazný ekonomický růst, ochranu přírody před hrozícím zničením...

Vysvětlení zklamání další části české společnosti z „výsledků listopadu“ lze hledat právě ve zmíněné autentičnosti českého komunismu. Jen tak totiž vysvětlíme, že v červnu 1990 získala komunistická strana při téměř stoprocentní voličské účasti téměř 14 % hlasů. Tak vysokou podporu nevysvětlíme protestním hlasováním, tvrdým dopadem ekonomických reforem, zdražením a znehodnocením úspor, nezaměstnaností... Nic z toho se tehdy ještě v československé realitě neprojevalo. Naopak, přítomností, nikoli dávnou minulostí bylo selhávání centrálního plánování; zaostávání za Rakouskem a Německem, s nimiž se Československo kdysi směle poměřovalo; zničení životního prostředí... Přesto komunistická strana, v zásadě bez dynamiky a věrohodného vedení, představovala systémovou alternativu pro sedminu české politické obce. V listopadu 1989 však ztratila příležitost vládnout a tvarovat společenskou realitu podle svých ideových postulátů. Zůstala spíše nostalgickou vzpomínkou nežli reálnou systémovou alternativou.

II. TŘICET LET DEMOKRACIE

Kapitola 5 Sametový rozvod: konec Československa

Lubomír Kopeček

O půlnoci 31. prosince 1992, pouhé tři roky po sametové revoluci, skončilo Československo a vznikly dva nové samostatné státy. V historické paměti Čechů i Slováků jsou jako hlavní strůjci či případně „viníci“ tohoto sametového rozvodu zapsáni Václav Klaus a Vladimír Mečiar, tedy lídři ve volbách v červnu 1992 vítězných Občanské demokratické strany (ODS) a Hnutí za demokratické Slovensko (HZDS). Z pohledu věkově dnes už převážně starších nostalgiků po Československu mělo jít o svévolné rozhodnutí těchto dvou politiků, které nerespektovalo vůli většiny Čechů a Slováků zachovat Československo. Tehdejší průzkumy veřejného mínění skutečně ukazovaly trvalou podporu pokračování společného svazku u obou národů. Avšak tento pohled zkresluje hlubší kořeny a mnohem delší genezi česko-slovenského rozchodu.¹

DĚDICTVÍ MINULOSTI A FORMOVÁNÍ SLOVENSKÉHO NÁRODA A STÁTU

Podstatnou roli v rozdělení Československa sehrála dědictví minulosti. Tím nejdůležitějším byla už od roku 1918 slovenská

¹ Tato kapitola je kvůli omezenému rozsahu nutně selektivní a pomíjí některé zajímavé, nicméně méně podstatné záležitosti, jako jsou postoje maďarské menšiny k Československu či vliv slovenských exilových organizací na proces rozdělení.

otázka, tedy jednak dokončení formování moderního slovenského národa, jednak postavení Slovenska v rámci společného státu.

České země a Slovensko sice byly před první světovou válkou součástí Rakouska-Uherska, avšak politická kultura, metody vládnutí a míra modernizace se v nich velmi lišily, což bylo dáno rozdíly mezi rakouskou a uherskou částí monarchie. České země představovaly jednu z hospodářsky nejvyspělejších částí monarchie s téměř stoprocentní gramotností, rozvinutou občanskou kulturou a bohatým spolkovým a stranickým životem. Proces formování českého národa byl v průběhu 19. století úspěšně završen, a to i díky demokratizaci Rakouska v posledních desetiletích jeho existence. Naopak Slovensko představovalo na konci éry Uherska převážně agrární zemi s vysokou mírou negramotnosti a enormním vlivem tradičních institucí, jakou byla katolická církev. Slovenskou politickou zkušenost dále negativně poznamenala tvrdá maďarizace spojená s drastickou restrikcí národnostních práv Slováků, jen pomalu probíhající demokratizace a poddanská politická kultura (Almond, Verba 1965). To všechno formování moderního slovenského národa opozdilo (Hroch 1999). Společenské, ekonomické, kulturní, religiózní a další rozdíly mezi Českem a Slovenskem se v průběhu 20. století sice zmenšily, ale nikdy úplně nezmizely. Sociolog Jiří Musil trefně konstatuje, že slovenská společnost byla po roce 1989 solidárnější a pospolitější (*gemeinschaftlich*), naproti tomu česká společensštější (*gesellschaftlich*) (Musil 1995: 87).

Přirozené slovenské emancipační a autonomizační tendence se mezi lety 1918–1938 střetávaly s koncepcí čechoslovakismu, tedy představou jednotného československého politického národa, a centralistickou představou státu (Kováč 1997, Lipták 1998, Bakke 2004). Na rozdíl od většiny Čechů s vnímáním Československa jako „jejich státu“ byly slovenské pocity mnohem rozmanitější, a to na škále od ztotožnění se s ním až po separatismenout, že hlavním zastáncem autonomismu a později tvůrcem na Hitlerovi závislého Slovenského státu let 1939–1945 byla konzervativně-katolická Hlinkova slovenská ľudová strana, která mo-

bilizovala své příznivce pod hesly namířenými proti centralistickým, husitským a ateistickým Čechům.

Důležité byly také negativní dopady vnějšího kontextu. Prosažení slovenské autonomie na podzim 1938 po nešťastných událostech Mnichova a krátce nato následujícím vytvoření Slovenského státu závislém na Hitlerově Německu se natrvalo vrylo do českého národního povědomí a do budoucna přispělo k obavám z větších kompetencí pro slovenské národní instituce. Názorně se to projevilo během třetí republiky a po roce 1948, kdy se odehrál návrat k centralistickému uspořádání, i když už bez oficiální čechoslovakistické doktríny (podrobně druhá a třetí kapitola této knihy).

Slovenská otázka ovšem byla pouze na čas utlumena a šedesátá léta, jejichž závěr byl spojený s liberalizací komunistického režimu, přinesl její oživení. Výsledkem bylo vytvoření federálního uspořádání ovlivněného sovětským vzorem. Jak píše Valerie Bunceová: federalismus byl přitom využit jako prostředek, jak „uznat a kooptovat slovenský národ a tím omezit politickou a ekonomickou dominanci českých zemí“ (Bunce 2004: 427). Ze slovenského národního hlediska se jednalo nepochybně o úspěch, ovšem nikoliv plnohodnotný. Nové federální uspořádání si v následujících dvou dekádách kvůli normalizaci a politickému monopolu KSČ uchovalo striktně centralistický charakter. Pravomoci slovenské republikové vlády a parlamentu byly omezené, dvoukomorový federální parlament a federální vláda fungovaly jen jako převodová páka komunistického režimu. Avšak i přes svou nominálnost federace výrazně posílila slovenské sebevědomí a akcelerovala proces budování národa.

Skutečností také je, že etnofederální linie dělící Československo na dvě formálně rovnoprávné republiky a nová komplikovaná a těžkopádná struktura ústavních institucí ve svém důsledku nenápadně podkopaly Československo a vytvořily předpoklady pro jeho pozdější rozpad (Bunce 1999 a 2004, Linz a Stepan 1996). Význam mělo i to, že chyběla nějaká „třetí“ vyvažující entita s podobnou mírou autonomie a institucionální základnou. Ani podobnou mírou autonomie a institucionální základnou. Ani početná maďarská menšina na jižním Slovensku, ani Morava, přes svou historickou a kulturní svébytnost, autonomní status nezís-

kaly. Po zmišení politického monopolu KSČ v roce 1989, který trochu paradoxně působil jako tmel Československa, se republikové i federální instituce stanou důležitou oporou slovenských politiků pro prosazování jejich politických vizí.

ÚSKALÍ DEMOKRATICKÉ TRANZICE:

BYL KOMUNISMUS ČISTÝM ZLEM?

Vnímání komunistického režimu na Slovensku na začátku 90. let 20. století bylo odlišné a hlavně méně negativní než v českých zemích. Nemálo k této odlišnosti přispěla nejenom federalizace státu, ale také industrializace a urbanizace, které byly na Slovensku spojeny hlavně s érou po roce 1948 a výrazně proměnily tradiční slovenskou společnost. Často je sice provázelo sociální inženýrství, nicméně jeho nejhorší projevy spadly už do 50. let a následující desetiletí bylo uplatňovanými metodami mnohem mírnější - a tím i přijatelnější.

V této souvislosti stojí za zmínku modifikovaný charakter normalizačního režimu na Slovensku. Už na začátku normalizace byl rozsah čistek v KSČ namířených proti komunistickým reformistům na Slovensku menší než v českých zemích a také později byl postup vůči postiženým méně tvrdý (Maňák 1997). Podobně cenzorský dohled v kulturní sféře byl na Slovensku o něco snesitelnější než v českých zemích. To, co přes cenzuru neprošlo v Praze, prošlo, alespoň občas, v Bratislavě (Marušiak 2008).

I když je dobré tento modifikovaný charakter normalizačního režimu na Slovensku nepřeceňovat s ohledem na dominující centralismus, přece jen měla tato menší tvrdost vliv na větší konsenzualitu slovenských elit. Výmluvným dokladem, a gestem v českém prostředí naprosto nepředstavitelným, byl v roce 1991 pohřeb posledního komunistického prezidenta a hlavního symbolu normalizace Gustáva Husáka. Pohřbu se zúčastnili tehdejší předseda slovenské vlády Ján Čarnogurský a předseda slovenského parlamentu František Mikloško. Oba tito politici patřili před listopadem 1989 mezi přední katolické disidenty.

Význam rovněž mělo, že značná část Slováků oceňovala podle sociologických výzkumů po roce 1989 sociální a ekonomické

změny spojené s komunistickým režimem a jen málo z nich vnímalo éru komunismu jako ztracené dekády, což byl velmi rozšířený pocit u Čechů (Aktuálne problémy slovenskej spoločnosti 1992, Příhoda 1995, Marušiak 2008).

Tento rozdíl mezi oběma částmi státu se ještě zvýraznil během radikální ekonomické reformy v prvních polistopadových letech, během které se na Slovensku prudce zvýšila nezaměstnanost. Ne vždy se přitom jednalo o přímý důsledek ekonomické reformy, protože například řada slovenských zbrojovek postavená většinou v éře komunistického režimu v důsledku konce studené války jednoduše ztratila odbyt. Vina za to ovšem byla mnohými Slováky připisována novým demokraticky zvoleným politikům, hlavně těm federálním. Provázela to menší vstřícnost k privatizaci státního majetku a obavy z návratu „krutého kapitalismu“. Vytvořil se tím ideální prostor pro sociální demagogii a výklad ekonomické transformace jako nástroje Prahy určeného k vykořisťování a zbídačování Slovenska (Bútorá, Bútorová 2003: 80). U Čechů to ovšem zase vyvolalo obavy, že Slovensko bude brzdou ekonomické transformace, což se stalo účinným argumentem mnoha pravicových politiků a novinářů.

Na Slovensku přitom nechybělo myšlenkové podhoubí, které bylo v ostrém rozporu s koncepcí ekonomické reformy řízené z centra, jakou prosazoval na federálním ministerstvu financí Václav Klaus (ke Klausově představě reformy blíže viz kapitolu 9). Už začátkem roku 1990 publikovala skupina bývalých slovenských reformních komunistů sdružených v klubu Obroda vlastní ekonomickou koncepci. Tato koncepce kladla důraz na to, aby zůstal zachován významný podíl státního vlastnictví ekonomiky a aby průběh hospodářských změn bral ohled na slovenská specifika a byl plně v kompetenci slovenských národních orgánů. Celkově šlo o etatistickou a k separaci směřující představu (Šútovec 1999, Rychlík 2002). Většina politiků a ekonomů s ní spojená, zmínit lze například Augustina Mariána Húsku a Hvezdoně Kočtúcha, se ještě před volbami 1990 stali reprezentanty hlavního hybatele sametové revoluce na Slovensku Veřejnosti proti násilí (VPN) a po jeho rozpadu se podíleli na zakládání Mečiarova HZDS.

Při pohledu na původ polistopadové elity je dobré brát v úvahu, že na Slovensku si bývalí komunisté udrželi větší zastoupení než v českých poměrech. Výmluvně nejpoblárnějším slovenským politikem se ihned po listopadu 1989 stal hlavní představitel reformně komunistického experimentu pražského jara Alexander Dubček. Úspěšný politický vzestup v nových poměrech se přitom podařil nejenom lidem spojeným s pražským jarem, ale i některým vysoce postaveným normalizačním komunistům. Přetrvání těchto „tranzičních komunistů“, jak je označuje Soňa Szomolányi, umožnil postup VPN v závěru roku 1989 (Szomolányi 1999). Zakladatelé VPN tehdy neprojevali velkou chuť a politickou vůli obsadit klíčové státní funkce a dlouho se drželi strategie „vnější kontroly“ moci, kterou OF v české politice brzy opustila. Předsedou slovenské vlády „národního porozumění“ a předsedou slovenského parlamentu se tak během sametové revoluce stali vysoce postavení předlistopadoví komunisté Milan Čič a Rudolf Schuster. Oba šikovně vsadili na kartu nacionální obrany slovenských zájmů před „pragocentristem“, což jim zajistilo strmý nárůst popularity a politické přežití (Šútovec 1999, Szomolányi 1999, Suk 2003).

Z příklonu k více či méně radikální nacionální linii se ovšem stal obecný trend slovenské politiky. Brzy se projevil také u dalších významných aktérů, kteří uspěli v prvních svobodných volbách, ať už to bylo Křesťanskodemokratické hnutí, jehož některé kořeny sahaly k dávné Hlinkově slovenské ľudové strane, nebo Slovenská národní strana. Druhá z těchto formací se už po volbách 1990 přihlásila k požadavku slovenské nezávislosti. Zdůrazňování národní orientace bylo příznačné i pro Komunistickou stranu Slovenska, která nejenom začala opouštět svou marxisticko-leninskou identitu, ale také rozvolňovat svůj vztah s českými komunisty, aby existenci společné strany na konci roku 1991 definitivně ukončila. Dokonce i u některých liberálně smýšlejících zakladatelů VPN, jmenovitě u Jána Budaje, hlavního tribuna sametové revoluce na Slovensku, se na jaře roku 1990 objevilo volání po „druhé revoluci, národní revoluci“ (Suk 2003: 438).

Už krátce po listopadu 1989 začala většina slovenské elity přes politické rozdíly *směřovat* k představě vytvoření vlastního státu,

i když až v dlouhodobější perspektivě. Považovala to za nejlepší způsob, jak zajistit už úspěšně završené „budování“ národa (srovnej Rokkan 1999a). Nevylučovalo se to se zachováním Československa, alespoň po přechodnou dobu, ale pouze v nějaké velmi rozvolněné podobě.

Tyto představy ovšem musely narazit na odlišné myšlení většiny českých politiků a veřejnosti, kteří, jak výstižně konstatovala Carol Skalnik Leffová, „necháпали hodnotu decentralizace a národního sebeprosazení“ (Leff 2000: 45). Toto české a slovenské nepochopení, či spíše vzájemné myšlenkové míjení se, naplno vylulo už během roku 1990 nejprve při takzvané pomlčkové válce, jejíž podstata byla symbolická, a následně při konfliktu o kompetence, při němž šlo o politickou moc.

POMLČKOVÁ VÁLKA A BOJ O KOMPETENCE

Iniciátorem pomlčkové války se neúmyslně stal prezident Václav Havel, který na konci ledna 1990 na zasedání federálního parlamentu vyzval poslance ke změně dosavadního názvu státu. Podle jeho představy mělo z názvu Československé socialistické republiky zmizet označení „socialistická“ coby reziduum komunistické minulosti. Federální parlament ovšem rozhodnutí odložil, čímž vytvořil prostor pro zážeh nacionálního konfliktu. Zároveň česká veřejnost přijala prezidentovy návrhy vcelku bez výhrad, na Slovensku vyvolal Havlův návrh velký odpor, protože připomínal čechoslovakismus první republiky (podrobně viz kapitola 2). Ze Slovenska zazníval požadavek na „pomlčkový název“ Česko-Slovensko, což ovšem zase narazilo na ostrý nesouhlas na české straně, protože to připomínalo negativně vnímané označení pomnichovské republiky let 1938–1939. Kontroverze vyvolala i Havlem navržená nová podoba státního znaku, nicméně ta v rozpoutané debatě sehrála méně podstatnou roli.

Emocionální spor „o pomlčku“ se odehrával celé jaro roku 1990 na parlamentních fórech, v médiích i na náměstích. Nakonec prosazené řešení bylo švejkovské, protože byl využit gramaticky nesprávný název Česká a Slovenská Federativní Republika. Neoficiální krátký název Československo se měl psát v češtině

jako jedno slovo, ale ve slovenštině s pomlčkou (Rychlík 2002). Tento kompromis byl ovšem dost problematický.

Pomlčková válka se stala důležitým akcelerátorem výše popsaného nacionálního příklonu na Slovensku, ale zjevný dopad měla také v českých zemích, kde historická analogie k roku 1938 oživila obavy ze slovenských požadavků. Tehdy se poprvé objevila zatím politicky okrajová výzva k oddělení od Slovenska. Myšlenka a slogan „ať si (Slováci) jdou“ tím vstoupily do českého veřejného prostoru. S literární nadsázkou ji v květnu 1990 vyjádřil spisovatel Ludvík Vaculík: „Mladší slovenský bratříček vyrostl, chce svou postýlku, a starší český bratr má mu ji dát. Ale jak mladšího bratříčka známe, bude v létě chtít tu postýlku u okna a v zimě tu u pece. Žádnou postýlku, bratře, domeček si měj“ (cit. podle Měchýř 1999: 307).

Pocit vzájemného odcizení následně posilovala únava z vlečoucího se vyjednávání o budoucí podobě státu a také stupňující se debata o finančních transferech jdoucích přes federální rozpočet z české části federace na Slovensko. Tyto finanční transfery pomáhaly vyrovnávat hospodářské rozdíly mezi oběma částmi státu a značná část české veřejnosti je v kontextu slovenských požadavků vnímala se silicím nesouhlasem.

Dalším, z pohledu politických elit velmi důležitým sporem se stalo téma nové dělby kompetencí mezi federací a obě republiky, které by odstranilo komunistické centralistické dědictví, a táhlo se většinou roku 1990. Provázely to kroky hraničící s politickým vydíráním. Slovenský premiér Vladimír Mečiar z VPN svému českému premiérskému protějšku Petru Pithartovi při návštěvě Prahy začátkem prosince překvapivě oznámil, že slovenský parlament je údajně připraven vyhlásit svrchovanost republikových zákonů nad zákony federace, pokud neprojde jeho představa kompetenčního zákona. Vyhlášení svrchovanosti by de facto znamenalo konec federace. Mečiar ovšem nemluvil pravdu a jeho strategie zvýšila nedůvěru v česko-slovenských vztazích (Wolf 1998, Rychlík 2000 a Rychlík 2002).

Výsledné v polovině prosince 1990 schválené výrazné omezení pravomocí federálních, a naopak posílení republikových orgánů v sobě obsahovalo některé problémy. Nevytyčilo jasnou hranici

mezi působností federálních a republikových orgánů, což otevřelo prostor kompetenčním sporům. Zvláště velký otazník z hlediska funkčnosti nového uspořádání visel nad tím, že v některých oblastech, jako byly hospodářské reformy nebo doprava, zůstala zákonodárná pravomoc federaci, ale jejich provádění se ocitlo v rukou republikových orgánů (Stein 1997). Vedlo to k tvrdé kritice některých politiků formující se české pravice vůči premiérovi Pithartovi, že byl při vyjednávání příliš měkký. Spor o kompetence oslabil v české politice pozice umírněných a dosažený výsledek byl zjevně jen přechodným kompromisem.

SLEPÁ ULIČKA V JEDNÁNÍ A OBTÍŽNÁ SLUČITELNOST STÁTOPRÁVNÍCH PŘEDSTAV

Po dohodě o kompetencích následovala vleklá a málo úspěšná jednání o novém ústavním základu státu, kterého se účastnili zástupci české, slovenské a federální vlády, vedení národních parlamentů a parlamentu federálního a někdy i představitelé jednotlivých parlamentních stran a prezident Havel. Havel se v pocitované krizi Československa snažil najít nástroje, které by situaci pomohly řešit. Významně se zasloužil o zřízení Ústavního soudu, který měl řešit vznikající kompetenční spory. Soud ovšem nemohl být univerzálním lékem na něco, co bylo důsledkem zjevně chybějícího politického konsenzu (Stein 1997).

Podobně se mrtvě narozeným dítětem ukázalo opět hlavně Havlem prosazené ústavní zakotvení referenda, od kterého si sliboval podporu udržení Československa. Problém ale byl, že obecně položená otázka „Jste pro společný stát?“ by v dané situaci nic nevyřešila, protože by na ni v obou republikách většinová odpověď byla bezpochyby kladná. Pod pojmem společný stát si však veřejnost v obou částech federace představovala něco diametrálně jiného. Sociologické výzkumy ukazovaly, že zatímco v českých poměrech převažovala představa unitárního státu nebo federace, na Slovensku se většina lidí přikláněla k mnohem volnějšímu uspořádání a nechyběla ani početná skupina zastánců nezávislosti (IVVM 1991). Vcelku očekávatelně se federální parlament na znění otázky pro referendum nedokázal na podzim 1991 shodnout.

Vedle toho zde byl problém nekonzistentnosti názorů či „spojování nespojitelného“, na který upozorňovaly hlavně některé slovenské výzkumy. Například téměř třetina deklarativních zastánců federace na Slovensku současně žádala nadřazenost slovenských zákonů nad zákony federace, což ale federaci vylučovalo (Aktuálne problémy slovenskej spoločnosti 1992). Tuto situaci političtí aktéři reflektovali a ve volbách roku 1992 na Slovensku vítězná Mečiarovo HZDS se proto k vlastní preferované variantě vyslovovalo nekonzistentně a vedle upřednostňované konfederace nevylučovalo (alespoň navenek) zcela ani federaci. Naopak v českých zemích šla ODS do voleb s cíli velmi jednoznačnými: buď funkční federace, čímž bylo míněno silné státní centrum, nebo rozdělení na dva státy.

Neúspěchem skončila i Havlova snaha o záchranu státu s pomocí občanské mobilizace. Prezident, původní profesí talentovaný dramatik, si vybral symbolicky datum druhého výročí sametové revoluce a v televizním projevu nastínil představu rozsáhlých ústavních reforem Československa (Havel 1992). Jejich podstatou bylo významné rozšíření prezidentských pravomocí včetně možnosti vyhlásit referendum, rozpustit federální parlament či vydávat dekrety do konání nových parlamentních voleb a dále rozsáhlá reforma podoby a volebního systému do federálního parlamentu. Havlova výzva sice přivedla na náměstí několika velkých českých měst tisíce lidí, ale na Slovensku, kde v té době už popularita i autorita prezidenta zjevně upadala, větší ohlas neměla. Federální parlament následně všechny Havlovy návrhy na ústavní reformy zamítl. Strategie mobilizace mas z listopadu 1989 narazila o dva roky později na radikálně změněnou situaci.

Klesající popularita prezidenta odrážela obecný trend mizející slovenské důvěry ve federální instituce a politiky, zvláště členy vlády, a to bez ohledu na to, že šlo často o Slováky. Výraz „federální Slovák“ či „pražský Slovák“ se na Slovensku používal se stále pejorativnějším nádechem, protože se s ním spojovalo poručení o nedostatečné obhajobě slovenských zájmů a „kolaboraci“ s českými politiky. Mělo to pochopitelně negativní dopad na popularitu těchto lidí. Názorným příkladem je federální premiér Slovák Marián Čalfa (1989–1992), jehož původně vysoká

důvěra se na Slovensku v průběhu času takřka rozplynula. Negativní vnímání „pražských Slováků“ má starší analogie v éře komunismu, respektive i za první republiky, přičemž minimálně zčásti odraželo realitu (Leff 2000). Při státoprávních vyjednáváních po roce 1989 se politici federální vlády většinou názorově přibližovali českým (republikovým) představitelům. Avšak spíše než „národní zrada“ se v tom promítala logika jejich pozice v centru státu a zájem udržet ho silně.

Dobovou situaci provázely občas zajímavé paradoxy. Například tehdejší federální ministr financí, předseda ODS a zakrátko jeden ze dvou hlavních „otců“ rozdělení státu Václav Klaus měl zájem nejenom na prosazení radikální ekonomické reformy a silném federálním centru, ale i na udržení slovenské ekonomiky „nad vodou“. Jinak řečeno šlo mu o to předejít slovenskému ekonomickému kolapsu. V závěru roku 1991 tak při jednání o státním rozpočtu na další rok Klaus prosadil přes odpor Pithartovy české vlády a své vlastní strany kompromis, kterým zachoval v určité míře už zmíněné finanční transfery z českých zemí na Slovensko (Stein 1997, Kopeček 2012).

Poslední tečku za pokusy dohodnout se na novém uspořádání společného státu udělalo v únoru roku 1992 jednání v Milovech, v malé odlehle obci na Vysočině, v danou roční dobu těžko dostupné – hlavně pro novináře. Sice se zde v relativní izolaci od světa podařilo dojednat kompromis, který znamenal vzájemně velké ústupky, ale dohodu poté neschválilo předsednictvo slovenského parlamentu, kde se proti postavila nejenom opozice, ale i část zástupců vládních stran (Stein 1997, Rychlík 2002). Krach této takzvané milovské smlouvy měl značný vliv na atmosféru před volbami a radikalizaci společenských nálad. Příznačně například ještě na začátku roku 1992 byla skupina zastánců české nezávislosti marginální, ovšem v době voleb už výzkumy ukazovaly podporu tohoto kroku u 13 procent dotázaných (IVVM 1992).

I kdyby ale milovská smlouva platila, klid a stabilitu v česko-slovenských vztazích by nenastolila. Pro slovenské politiky totiž žádné definitivní řešení nepředstavovala, a to ani pro ty, kdo ji dojednávali. Výmluvný je postoj jednoho z hlavních slovenských vyjednávačů předsedy Křesťanskodemokratického hnutí

a slovenského premiéra Jána Čarnogurského, který na jaře 1991 nahradil v premiéřské funkci odvolaného Vladimíra Mečiara. (Funkce zbavený politik se následně úspěšně změnil v hlavního mučedníka „boje za Slovensko“ – a hlavního lídra opozice.) Čarnogurský před uzavřením milovské smlouvy hovořil o vizi vlastní hvězdičky Slovenska na evropské vlajce a o tom, že „za konečný cíl považuje samostatné členství Slovenska v celoevropských integračních seskupeních a mezinárodních organizacích“ (Čarnogurský 1997: 238). Později Čarnogurský potvrdil, že počítal s platností milovské smlouvy maximálně do vstupu Česko/Slovenska do Evropských společenství (Rychlík 2002). Krátce shrnuto: v předvečer parlamentních voleb 1992 byly státoprávní představy Čechů a Slováků vzdálené jak na úrovni politických elit, tak i běžných občanů.

INSTITUCIONÁLNÍ ZABLOKOVÁNÍ

Je dobré v dobovém kontextu přiblížit už zmíněný destruktivní efekt etnofederálního modelu snižující šance na přežití Československa. Zvláštní pozornost si zaslouží federální parlament. Jeho jedna komora, Sněmovna lidu, byla konstruována na principu reálného počtu občanů celého státu. Druhá komora, Sněmovna národů, pak byla rozdělena na dvě poloviny – českou a slovenskou. U rozsáhlého okruhu zákonů platila nutnost dosáhnout pro jejich schválení většiny ze všech poslanců jak ve Sněmovně lidu, tak v obou částech Sněmovny národů, přičemž v některých případech především u ústavních zákonů byla dokonce potřebná třipětinová většina. Ústavněprávně se to nazývalo zákazem majorizace, přičemž podstatné bylo, že v praxi zablokovat přijetí zákona mohla poměrně malá skupina poslanců v jedné z částí Sněmovny národů. U ústavních zákonů k tomu stačil nesouhlas 31 z celkových 300 poslanců federálního parlamentu (Stein 1997).

Tento problém se začal projevovat už v prvních měsících demokracie, kdy se dosavadní „převodová páka KSČ“ měnila v plnohodnotný parlament. Po volbách roku 1990 pak rychlý rozpad OF a VPN a postupující stranická fragmentace učinily ze schvalování zákonů Achillovu patu celého politického systému.

Změna tohoto velmi komplikovaného mechanismu přitom byla neprůchodná. Snad by byla možná v revoluční situaci roku 1989, ale nikoliv v podmínkách demokratické politické soutěže, kdy šla proti příliš mnoha zájmům, zvláště těm spojeným se slovenskými národními aspiracemi. Možnost snadno zablokovat určité rozhodnutí chápali slovenští politici jako výdobytek, kterého se nehodlali vzdát (srovnej Linz, Stepan 1996, Stein 1997, Wolchik 2000, Kopecký 2000, Suk 2003).

Rovněž je důležité, že volby 1992 vytvořily v obou částech státu zcela rozdílnou stranickou strukturu a dva oddělené stranické systémy, čímž byl parlament do budoucna odsouzen k faktickému ochromení. Nicméně počátek tohoto vzdalování českého a slovenského stranického systému se nedatoval do voleb roku 1992, ale už do doby obnovy demokratického režimu (Fiala 2001). OF a VPN vznikly jako dva samostatné „národní motory“ demokratické tranzice. Zpočátku je sice spojovaly neformální vazby jejich zakladatelů, převážně disidentů, ale institucionálně a personálně se vyvíjely obě formace velmi odlišně. Už citovaní Linz a Stepan poukazují na dezintegrační potenciál rozhodnutí Václava Havla, který se v roce 1989 nepokusil o vytvoření jednotné politické formace pokrývající celý stát. Tito autoři to vysvětlují jeho antipolitickým a antiinstitucionálním myšlením, které bylo příznačné i pro většinu jeho poradců (Linz, Stepan 1996: 331). V době už popsané Havlovy pročeskoslovenské mobilizace na konci roku 1991 tak prezidentovi scházela jakákoliv pevnější stranická opora. Vytratila se i většina jeho vlivu na nástupnické formace po OF a VPN.

Důležitý pro vzdalování obou stranických systémů je také krach dalších pokusů o společné nebo alespoň spolupracující česko-slovenské formace. Už byl zmíněn rozpad společné strany českých a slovenských (ex)komunistů. Podobně skončily pokusy křesťanských demokratů, zelených nebo sociálních demokratů. Československo na sklonku své existence stálo tváří v tvář institucionálnímu zablokování, k němuž významně přispívala oddělenost jeho dvou národních stranických systémů.

DEMONTÁŽ

Nastínečná situace a zkušenost prvních polistopadových let zásadně ovlivnila jednání ve volbách 1992 vítězných ODS a HZDS. Klíčovou roli zde sehrál občanskodemokratický předseda Václav Klaus, který se ukázal jako schopný krizový manažer. Klaus po zjištění, že Mečiarovo HZDS na federaci se silným centrem nepřistoupí, dotlačil na začátku léta 1992 spolu s dalšími politiky ODS tuto stranu k souhlasu s rozdělením Československa. Definitivně to bylo potvrzeno o dva měsíce později na konci srpna, kdy byl dohodnut harmonogram rozdělení státu včetně toho, že obě samostatné republiky vzniknou 1. ledna 1993. V červenci 1992 jmenovaná nová federální vláda Jana Stráského tak nastupovala do úřadu už s obecným zadáním připravovat rozdělení státu. Přechodnost vládního mandátu signalizovala, že byla tvořena pouze deseti členy, a to na základě národní parity – čtyři z ODS (plus jeden český křesťanský demokrat) a pět za HZDS. Klaus i Mečiar dali přednost pozicím premiérů republikových vlád.

Poté, co v polovině července přijal slovenský parlament Deklaraci o svrchovanosti Slovenska, což byl další jasný signál probíhající státoprávní demontáže, rezignoval Havel na prezidentský úřad. Havel to příznačně zdůvodnil slovy: že „nechce být brzdou historického vývoje (...) ani dosluhujícím úředníkem, který bude ještě několik týdnů čekat na okamžik, kdy definitivně opustí svůj úřad“ (Havel 1992: 198). Krátce předtím totiž neuspěla Havlova snaha o znovuzvolení ve federálním parlamentu zejména kvůli odporu HZDS. Havlova nástupce se už federálnímu parlamentu nepodařilo zvolit. Začátkem září pak slovenský parlament schválil slovenskou ústavu, český parlament tak učinil v polovině prosince 1992.

Demontáž Československa během druhé poloviny roku 1992 neprobíhala zcela hladce hlavně vinou lavírování politiků HZDS, kteří „plnou“ nezávislost většinou vnímali jako riskantní krok do neznáma. I Vladimír Mečiar se během podzimu pokusil oživit myšlenku nějakého ekonomicko-obranného společenství obou republik. V důsledku tohoto lavírování napoprvé neprošel ve federálním parlamentu zákon o zániku federace, protože se proti němu postavila nejenom většina české a slovenské parlamentní opozice, ale i část poslanců HZDS (Stein 1997, Rychlík 2002).

Avšak žádná oboustranně přijatelná náhradní alternativa neexistovala. Klausova ODS zařazení „zpátečky“ a jednání o nějakém volném společném politickém svazku spojeném značkou Československo odmítala. Začátkem října 1992 se ODS a HZDS dohodly na společném prohlášení, které potvrzovalo platnost dohody o rozdělení. Mečiar se s rolí „otce“ slovenské nezávislosti plně ztotožnil a udělal z něho do budoucna důležitý zdroj své politické legitimacy.

Na konci listopadu pak federální parlament napodruhé schválil rozdělení státu. I většina české převážně levicové a levostředové opozice se v té době už s koncem Československa smířila. Potvrzuje to obecnější postřeh Carol Skalnik Leffové, že „Československo bylo státem, který každý chtěl, ale nikdo ho nechtěl dost“ (Leff 2000: 45).

Poslední měsíce roku 1992 vyplnilo uzavírání série smluv, které řešily široké spektrum témat od podoby pohraničního styku přes problematiku občanství až po bezcelní charakter vzájemného obchodu. Podařilo se uzavřít i dohodu o majetku zanikajícího státu, když nemovitosti byly rozděleny dle místa, kde se nacházely, u movitých věcí a zahraničního majetku byl dle počtu obyvatel stanoven poměr 2 : 1 v český prospěch. Ne všechny tyto smlouvy ovšem vydržely a ne vše se podařilo uspokojivě vyřešit. Už na jaře 1993 došlo k rozdělení společné měny, čímž rychle skončila dohodnutá měnová unie obou států. Vzhledem k rozdílnostem ekonomik obou států šlo o nutný krok. Také u dělení majetku se nepodařilo uspokojivě vyřešit několik specifických položek a definitivně se majetkové záležitosti uzavřely až na konci 90. let. Avšak celkově se jednalo o klidný a kultivovaný rozchod, který kontrastuje se souběžně probíhajícím krvavým rozpadem Jugoslávie či chaosem poznamenaným koncem Sovětského svazu.

EX POST ÚVAHY

Dodnes se vede debata, co mohlo zachránit Československo. Někteří autoři uvažují nad možnostmi konsociačního řešení, tedy uspořádání založeného na kompromisech a vzájemných ústupcích. Československo k němu nepochybně mělo určité předpo-

klady, ovšem vyžadovalo by to jinou tradici a hlavně vzájemnou ochotu ke kompromisům na úrovni elit, která by nebyla jednorázová, ale dlouhodobá a umožnila udržovat pospolu dvě vzdalující se národní společnosti (Rychlík 2000, Kopecký 2000). Po volbách roku 1992 ale bylo na takové konsociační řešení už beznadějně pozdě. Institucionálně stálo Československo před kolapsem a vývoj ukazoval na rostoucí a potenciálně nebezpečnou nacionální polarizaci. I proto se rychlé „sametové“ rozdělení jeví jako rozumné řešení.

Jedním z pozitiv této sametovosti byly dobré budoucí vztahy Čechů a Slováků. Politické elity obou zemí bez rozdílu stranické příslušnosti dodnes zdůrazňují jako mantru nadstandardnost těchto vztahů. I když není příliš jasné, co je reálným politickým obsahem této nadstandardnosti, nepochybně platí, že vzájemně lidské kontakty jsou dodnes výborné, stejně jako spolupráce v řadě sfér. Češi považují Slováky za nejbližší národ, který slovy jednoho sociologického výzkumu „vlastně ani není příliš brán jako cizí“ (CVVM 2010). Podobně to platí obráceně. I pohled na rozdělení Československa se s plynutím času stal mnohem smířlivějším než v době dělení. Část lidí, která s ním tehdy nesouhlasila, svůj názor v průběhu času přehodnotila (například CVVM 2012). Lze proto uzavřít konstatováním, že Československo bylo státem, v němž svůj život prožilo několik generací, ale jeho zánik nepředstavoval zlom, který by měl fatální následky.